

ARKADIUSZ URBANIEC¹

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID 0000-0002-5261-2629

REBELIA KRÓLA GARMUŁA I MIGRACJA MNICHÓW AFRYKAŃSKICH DO KRÓLESTWA WIZYGOTÓW

Rebellion of King Garmul and the migration of African monks to the Visigothic kingdom

Abstract

In the 570s, two abbots, Nactus and Donatus (the latter along with 70 monks), independently arrived in Visigothic Spain. Their journey can likely be regarded as an example of a broader migration from African territories to the Iberian Peninsula during this period. This article analyses the situation in the African Praetorian Prefecture through the lens of the religious policies of Justin II and the rebellion of the Moorish king Garmul, which may have been direct causes of the transfer of monastic life between these regions.

Keywords: Byzantine Africa, monasticism, Moors, Justin II, Visigothic Spain

Abstrakt

W latach 70. VI w. do wizygockiej Hiszpanii przybyli niezależnie od siebie opaci Nactus i Donatus (ten drugi wraz z 70 mnichami), których podróż przypuszczalnie można uznać za przykład szerszej migracji z terenów afrykańskich na Półwysep Iberyjski w tym okresie. Artykuł analizuje sytuację w afrykańskiej prefekturze *praetorio*, przez pryzmat polityki religijnej Justyna II oraz buntu króla Maurów Garmuła, mogących stanowić bezpośrednią przyczynę transferu życia monastycznego pomiędzy wspomnianymi obszarami.

Słowa kluczowe: Bizantyńska Afryka, monastycyzm, Maurowie, Justyn II, wizygocka Hiszpania

Wizygocka Hiszpania pod koniec VI i w ciągu VII w. doświadczała okresu rozkwitu kulturowego i przede wszystkim intelektualnego, którego przejawem była m.in. literacka twórczość biskupa Sewilli Izydora. Genezy tego zjawiska, najczęściej łączonej w dyskursie z przepływem idei, książek, ale przede wszystkim ludzi z różnych obszarów imperium bizantyńskiego, badacze doszukują się w wydarzeniach z drugiej połowy VI w. kiedy na Półwysep Iberyjski zaczęły docierać dzieła historiograficzne, polemiki religijne,

¹ Dr Arkadiusz Urbaniec, adiunkt w Katedrze Historii Starożytnej w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Zainteresowania badawcze koncentruje wokół historii i administracji późnego cesarstwa rzymskiego i wczesnego Bizancjum oraz sporów chrystologicznych w V i VI w. E-mail: arkadiusz.urbaniec@uken.krakow.pl.

traktaty teologiczne tworzone w rzymskiej Afryce, a następnie w bizantyńskiej prefekturze *praetorio*, która objęła obszar dawnej diecezji afrykańskiej², ale również osoby mające decydujący wpływ na kształt hiszpańskiego Kościoła. W materiale źródłowym powstałym na terenie królestwa Wizygotów zachowały się dwa przekazy, świadczące o migracji środowisk monastycznych z terenów Afryki do Hiszpanii w okresie rządów Leowigilda. W napisanym przez biskupa Toledo Ildefonsa *Liber de viris illustribus* znajduje się passus poświęcony eremitom i mnichowi z Afryki Donatusowi, który z powodu „*violentias barbararum gentium*”, drogą morską udał się na Półwysep Iberyjski, wraz z 70 innymi mnichami oraz obszerną biblioteką, gdzie założył klasztor Servitanum – potwierdzenie tej informacji w kronice Jana z Biclara pozwala datować to wydarzenie na lata 569/570³. Z kolei w powstałym ok. 650 r. *Vitas sanctorum patrum Emeretensium* autor wspomina o przybyłym z Afryki opacie Nantusie, który otrzymał z rąk króla Leowigilda ziemię pod budowę klasztoru w Luzytani⁴. Nie jest jasne, czy drugi z wymienionych mnichów również opuszczał prefekturę Afryki z powodu najazdów barbarzyńskich, ale taki wniosek wydaje się uzasadniony, tak samo jak teza o tym, że migracja w tym okresie odbywała się na znacznie szerszą skalę, gdyż administracja cesarska w Kartaginie mierzyła się wtedy z buntem króla Maurów Garmula. Wydarzenie to i jego możliwości wpływu na decyzję opuszczenia prefektury afrykańskiej przez Donatusa i Nantusa, staną się również przedmiotem rozważań niniejszego artykułu, jednak analizując kwestię ewentualnych czynników, poza wyrażonym w źródle *expressis verbis* powodem, jakim było zagrożenie ze strony barbarzyńców, należy w pierwszej kolejności zająć się również podnoszonym w dyskursie naukowym wpływem polityki religijnej Cesarstwa na sytuację w afrykańskiej prefekturze.

Margarita Vallejo Girvés, rozważając przyczyny przeniesienia się afrykańskich mnichów z Afryki na Półwysep Iberyjski, do królestwa Wizygotów, zasugerowała, że decydującym czynnikiem mogły być kwestie religijne⁵. Opór wobec polityki wyznaniowej Cesarstwa pojawił się na terenie prefektury *praetorio Africae* już w latach 40. VI w., w momencie kiedy Justynian rozpoczął forsowanie jedności Kościoła, opierając się na chrystologii neochalcedońskiej i próbach kompromisu doktrynalnego z miafizytami, co w efekcie przyniosło potępienie tzw. „Trzech Rozdziałów” (pism czołowych teologów szkoły antiocheńskiej w V w. Teodoreta z Cyru i Ibasza z Edessy oraz dzieł i osoby Teodora z Mopsuestii) w czasie II soboru

² R. Collins, *Visigothic Spain 409-711*, Oxford 2004, s. 147-160; Y. Modéran, *Les Maures et l'Afrique romaine, IV-VII siècle*, Paris 2003, s. 678.

³ Ildefons z Toledo, *Liber de viris illustribus*, III: „Donatus et professione et opere monachus cuiusdam eremitae fertur in Africa exstitisse discipulus. Hic violentias barbararum gentium imminere conspiciens atque ouilis dissipationem et gregis monachorum pericula pertimescens, ferme cum septuaginta monachis copiosisque librorum codicibus navali vehiculo in Hispaniam commeavit”, por. Jan z Biclara, *Chronica*, 571.4. Następca Donatusa Eutropiusz (przypuszczalnie również pochodzący z Afryki) wraz Leandrem z Sewilli odegrali wiodącą rolę na synodzie w Toledo w 589 r.

⁴ *Vitas sanctorum patrum Emeretensium* III: „Narrant itaque plurimi ante multa iam curricula annorum temporibus Leuwigildi Visegotorum regis ab Africanis regionibus in provinciam Lusitanie Nantus nomine advenisse abbatem”. Autorstwo dzieła przypisywane jest Pawłowi Diakonowi z Meridy, por. *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, red. M. Starowieyski, J.M. Szymusiak, Poznań 2022, s. 710.

⁵ M. Vallejo Girvés, *Hispania y Bizancio: Una relación desconocida*, Madrid 2012, s. 223. Hiszpańska badaczka uważa, że stosunek Justyna II do miafizytów nie był jasny i że ewentualne próby zbliżenia z nimi były dostrzegane w bizantyńskiej Afryce, por. R. Collins, op. cit., s. 152 zwraca również uwagę, że migrację z prefektury afrykańskiej spowodowały represje za czasów Justyniana, który zmuszał miejscowy kler do akceptacji potępienia „Trzech Rozdziałów”.

konstantynopolitańskiego w 553 r.⁶ Depozycje kontestujących decyzje soborowe biskupów i członków kleru, zsyłanie na wygnanie, zamykanie w klasztorach, a także represje administracyjne i siłowe wprowadzanie nominatów cesarskich na trony biskupie w poszczególnych prowincjach sprawiły jednak, że czynny ruch kontestacyjny został szybko spacyfikowany i w źródłach nie pojawiają się wzmianki o przeciwnikach cesarskich zarządzeń w drugiej połowie lat 50. i w latach 60. VI w.⁷ Objęcie władzy przez Justyna II w 565 r. przyniosło jednak zmiany w kwestii jedności Kościoła, które znalazły interesujące odzwierciedlenie w materiale źródłowym, gdyż zarówno zwolennicy soboru chalcedońskiego na Zachodzie, jak i antychalcedończycy postrzegali działania władcy w pozytywnym świetle (przynajmniej w odniesieniu do początkowego okresu jego panowania).

W tradycji miafizyckiej zachowały się dwa świadectwa, odnoszące się do polityki religijnej Justyna II. Współczesny wydarzeniom i blisko związany z pałacem cesarskim Jan z Efezu przekazał, że cesarz dążył do jedności Kościoła w sposób pokojowy i pragnął, aby obie strony sporu chrystologicznego rozpoczęły dialog i znalazły kompromis⁸. Z kolei tworzący w XII w. Michał Syryjczyk opisał scenę pogrzebu byłego miafizyckiego biskupa Aleksandrii Teodozjusza (deponowanego za czasów Justyniana), którego Justyn sprowadził do pałacu, a po jego śmierci w 566 r. pochował z honorami i nie reagował, gdy w czasie uroczystości mnich Anastazjusz miał wygłosić kazanie otwarcie potępiające sobór chalcedoński⁹. Co więcej, zdaniem tego autora władca, dążąc do porozumienia stron, przygotował (przypuszczalnie w 567 r.) edykt w sprawie ortodoksji wiary, który w znaczący sposób marginalizował znaczenie Chalcedonu. W pierwszej kolejności cesarz podkreślał, że akceptuje wyłącznie credo nicejsko-konstantynopolitańskie, potwierdzone w Efezie w 431 r. Następne passusy zawierały formułę teopaschicką, a także miafizyckie określenie „z dwóch natur”, a nie chalcedońskie „w dwóch naturach”. Anatemie podlegały m.in. osoby Nestoriusza, Teodora z Mopsuestii, a także pisma Teodoreta z Cyru i Ibasza z Edessy, z kolei potępienie miafizyckiego biskupa Antiochii Sewera i jego zwolenników zostało anulowane, tak samo jak wszystkich uczestników sporów chrystologicznych od czasów biskupa Aleksandrii Cyryla¹⁰. Teoretycznie edykt nie zawierał formuły miafizyckiej *expressis verbis*, ale pojawiło się w nim sformułowanie „z jednej natury”, ponadto potępił „Trzy Rozdziały” i zdejmował anatemę z sewerian, co można łącznie odczytywać jako znaczne ustępstwa wobec zwolenników doktryny mówiącej o jednej naturze Chrystusa, tym bardziej że w żadnym miejscu nie wymieniał soboru chalcedońskiego. Powyższy projekt ustawy, przedstawiony do konsultacji biskupom miafizyckim,

⁶ J. Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Division. The Church 450-680 A.D.*, New York 1989, s. 235-244; P.T.R. Gray, *The Defense of Chalcedon in the East*, Leiden 1979, s. 61-72; A. Grillmeier, T. Hainthler, *Christ in Christian Tradition*, t. 2: *From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604)*, cz. 2: *The Church of Constantinople in the sixth century*, London 1995 s. 411-462; R. Kosiński, *Wiktor z Tonnoy i jego dzieło*, Kraków 2023, s. 41-54.

⁷ Na temat oporu Afryki wobec polityki religijnej Justyniana i potępienia „Trzech Rozdziałów” zob. Y. Modéran, *L'Afrique Reconquise et les Trois Chapitres*, w: *The Crisis of the Oikoumene. The Three Chapters and the Failed Quest for Unity In the Six-Century Mediterranean*, red. C. Chazelle, C. Cubitt, Turnhout 2007, s. 39-82; R. Kosiński, op. cit., s. 54-70.

⁸ Jan z Efezu, HE, I.3, por. A. Cameron, *The Early Religious Policies of Justin II*, „Studies in Church History”, 13/1976, s. 52-53; A. Grillmeier, T. Hainthler, op. cit., s. 482.

⁹ Michał Syryjczyk, Chron. X.1

¹⁰ Michał Syryjczyk, Chron. X.2, por. A. Cameron, *The Early Religious Policies...*, s. 62; P. Allen, *Evagrius Scholasticus the Church Historian*, Louvain 1981, s. 212; J. Meyendorff, op. cit., s. 261. A. Grillmeier, T. Hainthler, op. cit., s. 484.

nie spotkał się z akceptacją radykalnego ich odłamu, domagającego się wyraźnego potępienia postanowień Chalcedonu, co spowodowało, że nie został opublikowany, a w cesarskiej polityce nastąpił wyraźny zwrot w kierunku antymiafizycznym¹¹.

W 571 r. Justyn wydał ustawę (πρόγραμμα) skierowaną do τοῖς ἑκάσταρχοῦ Χριστιανοῖς, w której zawarł przede wszystkim podkreślenie roli jedności Kościoła, przy jednoczesnym eksponowaniu istnienia dwóch natur w Chrystusie związanych unią hipostatyczną – widoczne jest to także w zastosowaniu formuły teopaschickiej w rozumieniu ściśle diofizycznym, a więc w formule, że cierpieniu podlegała wyłącznie ludzka natura Logosu. W przeciwieństwie do poprzedniej propozycji kompromisowej w omawianym akcie nie ma także odniesień do wyłącznie obowiązującego credo nicejsko-konstantynopolitańskiego i choć Chalcedon również nie został bezpośrednio wymieniony, to wymowa dokumentu była znacznie bardziej ukierunkowana na doktrynę neochalcedońską niż poprzedni projektowany akt, ponadto nie zawiera cofnięcia potępienia Sewera z Antiochii¹². Edykt nawiązywał do justyniańskiego *Confessio fidei* z 551 r., wprowadzając jednak pewne modyfikacje, niemniej jednak kontynuował on neochalcedońską linię chrystologiczną wytyczoną na II soborze w Konstantynopolu¹³. Ten akt nie mógł zapewnić wejścia w unię z sewerianami, którzy domagali się wyraźnego potępienia sformułowania „w dwóch naturach”, dlatego też cesarz rozpoczął prześladowania miafizytów¹⁴.

Z perspektywy Zachodu toczące się wokół kompromisu chrystologicznego negocjacje i kolejne propozycje jedności Kościoła nie były przypuszczalnie szczególnie dostrzegalne, tym bardziej że nie wpływały na ustaloną w 553 r. ortodoksję. Znane są trzy świadectwa autorów łacińskich, odnoszące się do polityki religijnej prowadzonej przez Justyna II, które szczegółowo omówiła Averil Cameron, analizując drogi ich recepcji¹⁵. Tworzący na Półwyspie Iberyjskim mnich Jan z Biclár, późniejszy biskup Gerony, opisując w swojej skrótovej kronice początek panowania Justyna, przekazał informację, że władca po wstąpieniu na tron zniszczył wszystko, co zostało napisane przeciwko soborowi chalcedońskiemu, a także wprowadził we wszystkich kościołach nakaz wyznawania symbolu wiary soboru konstantynopolitańskiego z 381 r., który został zaaprobowany również w Chalcedonie¹⁶ – czyli autor, będący naocznym świadkiem, dostrzegał przede wszystkim jego diofizyczne tendencje. Inny charakter mają świeckie poematy afrykańskiego poety Flawiusza Koryppusa i działającego na terenie Galii Wenancjusza Fortunata. Pierwszy z wymienionych napisał panegiryk na cześć

¹¹ P. Allen, op. cit., s. 22-27.

¹² Ewagriusz Scholastyk, HE, V.4. Omówienie i kwestia datacji w P. Allen, op. cit., s. 212-214; A. Grillmeier, T. Hainthler, op. cit., s. 486-490.

¹³ Ibidem, s. 487.

¹⁴ Jan z Efezu, HE, I. 19-24; Michał Syryjczyk, Chron. X.6, por. J. Meyendorff, op. cit., s. 262; A. Cameron, *The Early Religious Policies...*, s. 64-65.

¹⁵ Ibidem, s. 53-61.

¹⁶ Jan z Biclár, Chron. a. 567?: „qui Iustinus anno primo regni sui ea, quae contra synodum Calchedonensem fuerant commentata, destruxit symbolumque sanctorum CL patrum Constantinopoli congregatorum et in synodo Calchedonensi laudabiliter receptum in omni catholica ecclesia a populo concinendum intromisit, priusquam dominica dicatur oratio”. Jan jako nastolatek trafił z Hiszpanii do Konstantynopola, gdzie przebywał przypuszczalnie siedemnaście lat do roku ok. 574, po czym wrócił na Półwysep Iberyjski, obejmując stanowisko opata klasztoru w Biclár do 591 r., a następnie biskupa Gerony. Kronika powstawała prawdopodobnie w okresie jego życia monastycznego. Szerzej o Janie z Biclár, zob. K.B. Wolf, *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, Liverpool 2009, s. 1-10.

cesarza, w którym zaprezentował diofizyckie credo (jako swoje oraz władcy ortodoksyjne wyznanie wiary, co jest o tyle istotne, że w tym oficjalnym tekście nie mogło się znaleźć nic sprzecznego z wolą cesarza), być może nawiązując do edyktu z 571 r., a wspomnianego przez Jana z Biclari¹⁷. Z kolei Fortunat skomponował hymn pochwalny na cześć Justyna i jego żony Zofii przy okazji przekazania relikwii Krzyża Świętego do klasztoru w Poitiers, gdzie chwalił cesarza jako wiernego wyznawcę doktryny diofizyckiej¹⁸. Zdaniem Cameron formy używane zarówno przez Koryppusa, jak i Fortunata pochodzą w dużej mierze z cesarskiego edyktu, a nie bezpośrednio konstantynopolińskiego symbolu wiary¹⁹.

Pomimo prowadzenia w początkowym okresie niejednoznacznej polityki religijnej przez cesarza w świetle relacji Michała Syryjczyka wydaje się że Justyn był odbierany na Zachodzie (ale również w Konstantynopolu) jako władca wyznający i wspierający diofizytyzm, a więc doktrynę chalcedońską – wszelkie prześladowania zostały wymierzone w miafizytów, wobec fiaska osiągnięcia kompromisu w toczącym się sporze chrystologicznym, zatem najprawdopodobniej nie doświadczył ich ani Donatus, ani Nactus, jako zwolennicy Chalcedonu, w odległej od centrum wydarzeń Afryce. Ponadto Justyn legislacyjnie zaangażował w strukturę Kościoła afrykańskiego, potwierdzając jednak dawne przywileje, a nie tworząc nowy stan prawny. 1 maja 568 r. została w Konstantynopolu opublikowana ustawa, skierowana do prymasa prowincji Byzacena Spesindeuma (tytułowanego w treści aktu *archiepiscopus*), w której władca zatwierdzał wcześniejsze prawa Kościoła prowincjonalnego, a także umożliwiał arcybiskupowi bezpośrednie komunikowanie się z pałacem w sprawach kanonicznych (a więc z pominięciem *officium* prefekta *praetorio Africae*, a także biskupa Kartaginy), odrzucając tym samym roszczenia Kartaginy do prymatu nad całym Kościołem afrykańskim. Poza tym prymasowi zostało przyznane prawo sądzenia biskupów prowincji i co istotniejsze procesy w sprawach kanonicznych miały odbywać się przed sądem biskupim, a nie cywilnym czy wojskowym²⁰. W tej konstytucji Justyn wyraźnie podążał za linią wytyczoną przez jego poprzednika Justyniana, który w nowelach z 541 i 542 r. uznawał niezależność prymasów Byzaceny względem biskupów Kartaginy zgodnie z wcześniejszymi kanonami (*Quaecumque igitur ad privilegia vestra vestrique concilii pertinent, iuxta veterem*

¹⁷ Koryppus, *In laudem Iustini*, IV, 303: „natus, non factus, plenum de lumine lumen, una in naturis extans persona duabus”. Poemat został napisany w Konstantynopolu przypuszczalnie około 566/567 r. na prośbę magistra *officiorum* i kwestora *sacri palatii* Anastazjusza. Szerzej na temat Koryppusa i jego twórczości zob. B. Kołoczek, *Flawiusz Kreskoniusz Koryppus: Joannida. Pochwała Justyna*, Kraków 2016, s. XI-CXXXIV.

¹⁸ Fortunat, *Ad Iustinum et Sophiam Augustos*, s. 276: „reddite vota deo, quoniam nova purpura quidquid concilium statuit Calchedonense tenet”. Warto wspomnieć o amnestii wobec dysydentów religijnych z 567 r., która objęła również duchownych afrykańskich deponowanych przez Justyniana po II soborze konstantynopolińskim, por. Y. Modéran, *L'Afrique reconquise...*, s. 57-58.

¹⁹ A. Cameron, *The Early Religious Policies...*, s. 207-208, por. B. Kołoczek, op. cit., s. XCIX-C.

²⁰ Just. Nov. IV, s. 9-10. Do ustawy zachował się akt wykonawczy (*iussio*) prefekta *praetorio* Afryki datowany przypuszczalnie na 569 r., zob. D. Feissel, *Un acte de la préfecture d'Afrique sur l'église de Byzacène au début du règne de Justin II*, „Antiquité Tardive”, 11/2003, s. 97-112; A. Urbaniec, *Administracja cywilna i wojskowa bizantyńskiej prefektury praetorio Afryki w latach 533-698*, Kraków 2023, s. 54-56. Szerzej na temat roszczeń Kartaginy do prymatu w Kościele afrykańskim i sporze z biskupami Byzaceny zob. S. Adamiak, *Rywalizacja między stolicami biskupimi w Afryce Północnej w VI wieku*, „U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze”, 9/2010, s. 11-18; szczegółowo W. Kaiser, *Authetizität und Geltung spätantiker Kaisergesetze: Studien zu den „Sacra privilegia concilii Vizaceni”*, München 2007.

firamus disciplinam)²¹, dążąc tym samym do ustabilizowania sytuacji poprzez akcentowanie ugruntowanych decyzji synodalnych.

Powyższe rozważania prowadzą do wniosku, że aspekt religijny jako powód migracji mnichów afrykańskich do królestwa Wizygotów, należy z dużą dozą prawdopodobieństwa wykluczyć i poddać analizie wiodącą w dyskursie naukowym hipotezę²², mówiącą o przyczynach natury militarnej, związanych z rebelią króla Garmula w Afryce i kryzysową sytuacją wojskową również w bizantyńskiej Hiszpanii oraz Italii – pozwoli to także na próbę ustalenia przybliżonej lokalizacji klasztorów Donatusa i Nancusa w prefekturze, a także powodów przeniesienia się do władztwa ariańskiego Leowigilda.

Passusy dotyczące króla Maurów Garmula i jego walki z wojskami bizantyńskimi na terenie prefektury *praetorio* Afryki znalazły się wyłącznie w jednym źródle – mianowicie w kronice Jana z Biclari, który w kilku miejscach podaje lakoniczne informacje o przebiegu rebelii. Pod rokiem 569 znajduje się wzmianka o śmierci prefekta Teodora z rąk Maurów; w 570 r. zginął w walce z nimi *magister militum provinciae Africanae* Theoctistus; w 571 r. zabity przez Maurów został z kolei *magister militum Africae* Amabilis, natomiast w 578 r. *magister militum* Gennadiusz pokonał Maurów i własnoręcznie zabił ich króla Garmula, który wcześniej doprowadził do śmierci *tres duces superius nominatos Romani exercitus*²³. Pierwsze z wymienionych wydarzeń stwarza pewne trudności interpretacyjne, gdyż wydawca dzieła Jana Theodor Mommsen wskazał 569 r. jako właściwy ze względu na użyte przez autora datowanie na trzeci rok panowania Justyna II i pierwszy rok władzy króla Wizygotów, jednak taka datacja jest kwestionowana przez badaczy²⁴ i przypuszczalnie zasadne jest przesunięcie tych wypadków o rok lub dwa, przede wszystkim ze względu na fakt, że jeszcze 1 marca 570 r. prefekt *praetorio* Afryki Teodor był adresatem ustawy Justyna II *De filiis adscriptitiorum et liberarum*²⁵, a to sprawia, że również śmierć Theoctistusa i Amabilisa nastąpiła prawdopodobnie później niż w 570 i 571 r. Przekaz Jana z Biclari jest na tyle lakoniczny, że poza wskazaniem ogólnego teatru działań militarnych oraz rejestru gwałtownych zgonów, nie dostarcza w zasadzie żadnych informacji na temat wojny toczonej z Garmulem, co stanowi pole do formułowania najróżniejszych hipotez.

²¹ *Novellae, Constitutio dispersa*, II-III.

²² Zob. A. Cameron, *Byzantine Africa: The Literary Evidence*, w: *University of Michigan Excavations at Carthage*, t. 7, Ann Arbor 1982, s. 53; Y. Modéran, *L'Afrique reconquise...*, s. 675; M. Vallejo-Grives, op. cit. s. 224.

²³ Jan z Biclari, *Chronica*, a. 569.2: „Theodorus praefectus Africae a Mauris interfectus est”; a. 570.1: „Theoctistus magister militum provinciae Africanae a Mauris bello superatus interiit”; 571.2: „Amabilis magister militum Africae a Mauris occiditur”; 578.1: „Gennadius magister militum in Africa Mauros vastat, Garmulem fortissimum regem, qui iam tres duces superius nominatos Romani exercitus interfecerant, bello superat et ipsum regem gladio interfecit”, por. PLRE III, s. 504.

²⁴ Ch. Diehl, *L'Afrique byzantine: histoire de la domination byzantine en Afrique (533-709)*, Paris 1896, s. 597-598; PLRE III, s. 1254; Jan z Biclari, *Chronicon*, red. C. Cardelle de Hartmann, CCL 173A, Turnhout 2001, s. 112; Y. Modéran, *L'Afrique reconquise...*, s. 669-670; J. Conant, *Staying Roman: Conquest and Identity In Africa and the Mediterranean, 439-700*, Cambridge 2015, s. 204.

²⁵ Nov. Just. VI. W ustawie cesarz nie określa funkcji adresata, posługując się wyłącznie imieniem *Theodoro*, jednak zastosowane zwroty *tua magnitudo* oraz *Theodoro parens carissime et amantissime* byłyby prefektem *praetorio*. Nie jest wykluczone, że na stanowisku zarządcy Afryki znajdowały się kolejno różne osoby o tym samym imieniu, jednak najprawdopodobniej 5 grudnia 569 r. prefektem *praetorio Africae* był jeszcze Tomasz, a zatem zastosowana przez Mommsena datacja wydaje się błędna w odniesieniu do śmierci prefekta Teodora, zob. Ch. Diehl, op. cit., s. 597-599; Y. Modéran, *L'Afrique reconquise...*, s. 670; A. Urbaniec, op. cit., s. 145-146.

Charles Diehl powiązał wzmiankę o śmierci prefekta Teodora z inną, znajdującą się pod tym samym rokiem w kronice Jana z Biclari, dotyczącą plemienia *Maccuritae*, które przyjęło chrzest w 569/570, a następnie w 573 r. zawarło sojusz z Bizancjum – francuski badacz przyjął, że było ono tożsame z ludem Makkourai zamieszkującym Mauretanię Caesariensis, wspomnianym w II w. przez Ptolemeusza, i zaproponował, aby w tej prowincji umiejscowić królestwo Garmula i miejsce śmierci bizantyńskich dowódców, gdyż jego zdaniem *Maccuritae* wzięły udział w jego wojnie z Bizancjum i stąd wynikała konieczność późniejszego wysłania poselstwa do Konstantynopola²⁶. Diehl uważał, że było to świadectwo ekspansji Bizantyńczyków na zachód, gdyż w czasach Prokopiusza z Cezarei do stolicy prowincji można było dostać się wyłącznie drogą morską z powodu opanowania dróg lądowych przez Maurów²⁷. Polemikę z tą teorią podjął Denys Pringle, który uważał, że prawdopodobnie miejscem walk były centralne prowincje prefektury: Numidia i Byzacena, z kolei wysłanie poselstwa do Konstantynopola przez *Maccuritae* cztery lata po konwersji na chrześcijaństwo niekoniecznie było związane z buntem i mogło wynikać z wcześniejszych ustaleń lub być aktem oficjalnego przyjęcia plemienia do Kościoła Cesarstwa. Ponadto jeśli wspomniane plemię faktycznie zamieszkiwało Mauretanię, to jego udział w wojnie był mocno wątpliwy (w 573 r. nadal trwała), zatem wskazanie tej prowincji jako obszaru działalności Garmula jest pozbawione podstaw²⁸. Argumentację brytyjskiego historyka przyjął i rozwinął Yves Modéran, włączający do wykorzystywanej bazy źródłowej również świadectwa epigraficzne. Dane te pozwoliły mu sformułować hipotezę o katastrofalnej sytuacji militarnej w prefekturze, zagrażające jej istnieniu, gdyż budowa twierdz w centralnych prowincjach miała świadczyć o docieraniu Maurów do terenów najbardziej zurbanizowanych i wywołaniu powszechnej paniki. Modéran skłonny był lokować królestwo Garmula w masywie gór Aurisium w Numidii, na północ od którego Bizantyńczycy wzniesli w tym okresie systemy defensywne²⁹. Zachowany materiał epigraficzny obejmuje pięć inskrypcji powstałych w cza-

²⁶ Ch. Diehl, op. cit., s. 326-328, 460. Jan z Biclari, *Chronica*, a. 569.1; 573.6. Królestwo Garmula w Mauretanii Caesariensis umiejscowił również Gabriel Camps, *Rex gentium Maurorum et Romanorum. Recherches sur les royaumes de Maurétanie des VIe et VIIe siècles*, „Antiquités africaines”, 20/1984, s. 215-217, który uważał go za następcę tamtejszych królów Masuny i Mastigasa.

²⁷ Prokopiusz, BV.IV.20.30-32: Μαυριτανίας γὰρ τῆς ἐτέρας πρώτης Καισάρεια τυχάνει οὖσα, οὗ δὲ ὁ Μαστίγας ἔξιν Μαυρουσίους τοῖς αὐτοῦ ἴδρυτο, ξύμπαντα τὰ ἐκείνη χωρία κατήκοα τε καὶ φόρου ὑποτελεῖ πλήν γε δὴ πόλεως Καισαρείας ἔχον. αὐτὴν γὰρ Ῥωμαῖος Βελισάριος τὸ πρότερον ἀνέσώσατο, ὥσπερ ἐν τοῖς ἐμπροσθέν μοι δεδήλωται λόγοις: ἐς ἣν Ῥωμαῖοι ναυσὶ μὲν εἰς ἀεὶ στέλλονται, πεζῇ δὲ εἶναι οὐκ εἰσὶ δυνατοὶ Μαυρουσίων ἐν ταύτῃ ὀκνημένων τῇ χώρᾳ. Autor podaje w tym miejscu szczegółowe dane odnośnie do sytuacji w Mauretanii Caesariensis – najprawdopodobniej wojska bizantyńskie opanowały w prowincji wyłącznie kilka nadmorskich miast, natomiast interior znajdował się pod kontrolą plemion Maurów. Teza Diehla o ekspansji Cesarstwa w zachodniej Afryce w latach 60. VI w. jest o tyle wątpliwa, że po klęsce *magistra militum* i prefekta *praetorio* Solomona w bitwie pod Cilium w 544 r. administracja prefektury uległa daleko posuniętej destabilizacji, skutkującej likwidacją, utworzonej pod koniec lat 30. VI w., prowincji Mauretania Sifitensis, a w trakcie rebelii Maurów w 563 r. do Afryki wysłano wojska z Konstantynopola wraz z *magistrem militum* Marcejanem. Na temat zasięgu władzy bizantyńskiej w Afryce zob. D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest: An Account of the Military History and Archaeology of the African Provinces in the Sixth and Seventh Century*, Oxford 1981, s. 28-29; P. Troussset, *L'époque Byzantine. Les limites sud de la réoccupation byzantine*, „Antiquité Tardive”, 10/2002, s. 143-150, s. 143-150; Y. Modéran, *L'Afrique reconquise...*, s. 595-604.

²⁸ D. Pringle, *The Defence...*, s. 41, p. 27. Ponadto plemię *Maccuritae* może być identyfikowane z Makura zamieszkującymi Nubię, gdzie znacznie łatwiej niż na obszarze prefektury było pozyskać ciosy słoni i żyrafy, które zostały przywiezione w darze nad Bosfor, zob. Y. Modéran, *L'Afrique reconquise...*, s. 671-672.

²⁹ Ibidem, s. 675-677. Masyw Aurisium, który był siedzibą plemienia, pod wodzą Jaudasa został spacyfikowany i otoczony fortyfikacjami wkrótce po utworzeniu prefektury w trakcie kampanii *magistra militum* Solomona

sie sprawowania urzędu prefekta *praetorio Africae* przez Tomasza, z których jedna pochodzi z okresu rządów Justyna II (565-574), jedna z czasów wspólnego panowania Justyna II i Tyberiusza (574-578), natomiast trzy kolejne z lat sprawowania samodzielnej władzy przez Tyberiusza (przypuszczalnie już po zakończeniu wojny z Maurami). Napis z Thibursicu Bure w prowincji Proconsularis przypuszczalnie może być datowany na okres sprzed wojny z Garmulem lub lata 570-574, gdyż Tomasz występuje tam jako samodzielny budowniczy fortyfikacji³⁰. Bilingwiczna inskrypcja z Iunci Sofiana w Byzacenie z lat 574-578 nie zawiera imienia prefekta, jednak rekonstrukcja, której dokonał Jean Durliat, jest prawdopodobnie prawidłowa³¹. Napisy z Anastasiana i Thibari w Afryce Proconsularis oraz z Mascula Tiberia w Numidii powstały w latach 578-582, czyli za rządów Tyberiusza II i piastowania godności magistra *militum per Africam* przez Gennadiusza³². Rozmieszczenie tych inwestycji w terenie nie tworzyło żadnego czytelnego schematu (Thibari i Thibursicu Bure położone były na granicy z Numidią, z kolei Anastasiana we wschodniej części Proconsularis, niedaleko wybrzeża morskiego; Mascula Tiberia znajdowała się po północnej-wschodniej stronie gór Aurisium, natomiast Iunci Sofiana na wybrzeżu morskim przy drodze do Trypolitanii) i jeśli ich powstanie wiązało się faktycznie z rebelią Garmula, to zagrożony był cały centralny obszar prefektury, łącznie z prowincją Proconsularis³³. Tak szerokie spektrum geograficznie działań wojennych uniemożliwia dokładne lokowanie pierwotnych klasztorów Donatusa i Nactusa, jednak wobec iluzoryczności kontroli interioru prefektury przez wojska cesarskie, ograniczenie tego obszaru do Proconsularis, wschodniej Numidii i centralnej Byzaceny wydaje się uzasadnione, tym bardziej że monasterium tego pierwszego było wyposażone w zasobną bibliotekę, której istnienie było mało prawdopodobne na peryferiach prefektury³⁴.

W ustalaniu chronologii przeniesienia się Donatusa i jego mnichów na Półwysep Iberyjski pomocny jest wpis w kronice Jana z Biclar, który umieszcza informację o klasztorze Servitani już w roku śmierci Amabilisa, zatem do ucieczki zgromadzenia przypuszczalnie doszło właściwie na początku rebelii, gdyż, biorąc pod uwagę czas potrzebny na założenie klasztoru, mogło to mieć miejsce jeszcze w roku poprzednim, kiedy w walce z Maurami

w 540 r., zob. Prokopiusz z Cezarei, BV IV.19.5-32, 20.1-28, por. Ch. Diehl, op. cit., s. 88-90, s. 327; D. Pringle, *The Defence...*, s. 27-28; Y. Modéran, *L'Afrique reconquise...*, s. 593-594. Przypuszczalnie w trakcie kryzysu militarnego w latach 544-548 twierdze te zostały opuszczone przez garnizony bizantyńskie, a Aurisium ponownie zasiedlony przez koczowników.

³⁰ CIL VIII 1434; D. Pringle, *The Defence...*, nr 29; J. Durliat, *Les dédicaces d'ouvrage de défense dans l'Afrique byzantine*, Rome 1981, nr 25; PLRE III, s. 1312, nr 1. J. Durliat (op. cit., s. 61) zaproponował datację na lata 572-574, z kolei D. Pringle (*The Defence...*, s. 317) skłonny był przesunąć datowanie na lata 565-568/569.

³¹ CIL VIII 10498; D. Pringle, *The Defence...*, nr 30; J. Durliat, op. cit., nr 26; PLRE III, s. 1312, nr 2.

³² Anastasiana: D. Pringle, *The Defence...*, nr 32; J. Durliat, op. cit., nr 27; PLRE III, s. 1312, nr 3. Thibari: PLRE, s. 1313, nr 5; D. Pringle, *Two Fortified Sites in Byzantine Africa: Ain Djelloula and Henhir Sguidan*, „Antiquité Tardive”, 10/2010, s. 288. Mascula Tiberia: CIL VIII 2245=17671; D. Pringle, *The Defence...*, nr 33; J. Durliat, op. cit., nr 28; PLRE III, s. 1313, nr 4. Ponadto w tym okresie powstały również twierdze w Tadutti (Ain el-Ksar) na północ od masywu Aurisium w Numidii oraz Tubernuc w Proconsularis, por. D. Pringle, *Two Fortified Sites...*, s. 289-290.

³³ Stolica prefektury Kartagina była oblegana przez plemiona Maurów w 545 r., zob. Prokopiusz, BV IV.25-26, oraz ponownie w latach przypuszczalnie 80. VI w. i 595 r., zob. Teofilakt Simokatta, *Historiae*, III.4.8, VII.6.6.-7; Teofanes, *Chronographia*, AM 6080, por. A. Urbaniec, op. cit., s. 270-271.

³⁴ Problematyczna jest kwestia stanu zachowania bazy źródłowej dotyczącej monastycyzmu w bizantyńskiej Afryce, gdyż poza kilkoma wzmiankami w źródłach narracyjnych (por. A. Cameron, *Byzantine Africa...*, s. 29-62), aktach soborowych i synodalnych oraz hipotetycznymi świadectwami archeologicznymi i epigraficznymi, nie istnieją źródła, które dostarczałyby jakichkolwiek informacji w tej materii.

zginął Theoctistus, lub jeszcze wcześniej, gdy zabity został prefekt Teodor³⁵. Ta przybliżona datacja wydaje się być konieczna w rozważaniach na temat przyczyn wyboru państwa Wizygotów jako miejsca docelowego zarówno dla Donatusa, jak i Nantusa. Hipotetycznie jednym z przyjętych kryteriów mogły być kwestie kulturowe – przede wszystkim językowe i religijne, co automatycznie wykluczało nieodległy Egipt, ale także dalsze obszary prefektury *Orientis*, (wraz z samym Konstantynopolem), gdzie z jednej strony dominował język grecki, z drugiej natomiast istniały ekspansywne wspólnoty miafizyckie³⁶. Kolejnym warunkiem prawdopodobnie było zagadnienie stabilności politycznej danego obszaru i ograniczone zagrożenia zewnętrzne. Modéran zauważył, że szukanie bezpiecznego miejsca dla życia monastycznego ograniczało się w zasadzie do Półwyspu Iberyjskiego, gdyż podzielona politycznie Galia (na południowych wybrzeżach sąsiadującą z Italią Prowansję od 536/537 posiadali Frankowie, z kolei Septymianę nadal Wizygoci) nie gwarantowała stabilizacji ze względu na rywalizację królestw frankijskich³⁷, natomiast bliska kulturowo, administrowana przez Cesarstwo i wydająca się naturalnym wyborem Italia mierzyła się od 568 lub 569 r. z najazdem Longobardów, którzy około 570 r. zdobyli już większość jej obszaru na północ od Padu i zbliżali się do Mediolanu, wobec całkowitej bierności wojsk cesarskich³⁸. Z drugiej strony Hiszpania również nie była wówczas jednolitą strukturą polityczną. Centralne jej obszary, czyli południowo-wschodnią część dawnej prowincji rzymskiej Lusitania, większość Carthaginiensis oraz Tarraconensis zajmowało królestwo Wizygotów, na północnym-zachodzie państwo Swebów obejmowało dawną prowincję Gallaecia i część Luzytanii, natomiast południową Betykę i Carthaginiensis od lat 50. VI w. okupowały wojska bizantyńskie. Obaj afrykańscy mnisi nie wybrali jednak bizantyńskiej Hiszpanii, która administracyjnie podlegała prefekturze *praetorio* Afryki, jako miejsca docelowego. Jak wskazano wyżej, najprawdopodobniej nie miało to przyczyn religijnych, a decydującym czynnikiem mogła być przede wszystkim sytuacja polityczna – wkrótce po przejęciu władzy nad Wizygotami Leowigild rozpoczął wielokierunkową ofensywę, która wymierzona była także w posiadłości bizantyńskie na południu półwyspu, co sprawiało że obszar ten w momencie migracji z Afryki, spowodowanej wojną z Garmulem, również był areną intensywnych strac zbrojnych³⁹. Wszystkie te czynniki przypuszczalnie zdecydowały o tym, że Donatus, 70 podległych mu mnichów oraz Nantus trafili ostatecznie do władztwa Leowigilda.

Afrykańscy migranci osiedlili się obok znaczących ośrodków wizygockich: Toledo i Meridy, pozostając w bliskości dworu królewskiego. Przekaz *Vitas sanctorum patrum Emeretensium* świadczy o tym, że ze strony ariańskich królów nicejskie fundacje monastyczne nie napotykały żadnych przeszkód, a co więcej cieszyły się poparciem (casus fundacji klasztoru Nantusa), szybko asymilując się w łacińskim i chalcedońskim środowisku

³⁵ Jan z Biclar, *Chronica*, a. 571.4: „Donatus abbatu[m] monasterii Servinatni mirabilium operator clarus habetur”.

³⁶ W latach 40. VI w. za sprawą Jana biskupa Efezu oraz Jakuba Baradaiaosa biskupa Edessy w Syrii i Azji Mniejszej powstały liczne kościoły i klasztory miafizyckie, nie znajdujące się w strukturach Kościoła cesarskiego, także za panowania Justyna, zob. W.H.C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement*, Cambridge 1972, s. 284-288.

³⁷ Y. Modéran, *L'Afrique reconquise...*, s. 679.

³⁸ Na temat chronologii podboju Italii przez Longobardów zob. G. Ravegnani, *I Bizantini in Italia*, Bologna 2018, s. 69-75; M. Dawczyk, *Longobardzko-bizantyńskie relacje polityczne od początków VI wieku do upadku egzarchatu Rawenny*, Łódź 2024, s. 74-96.

³⁹ R. Collins, op. cit., s. 52; M. Vallejo-Grives, op. cit. s. 208-209.

Hiszpanii⁴⁰. Wydaje się uzasadnione przyjęcie tezy o tym, że Donatus i Nanctus byli tylko częścią większego ruchu migracyjnego z terenów prefektury afrykańskiej, spowodowanej długotrwałą i wyniszczającą wojną z królem Garmulem, która w istocie przyniosła w pewnym sensie dekadencję kulturową Afryki, militaryzację jej struktur i stanowiła preludium do okresu kolejnych najazdów Maurów w latach 80. i 90. VI w.⁴¹, sprawiając że transfer kulturowy pomiędzy Kartaginą a Hiszpanią stał się trwały w skutkach. Renesans intelektualny Półwyspu Iberyjskiego pod koniec VI w. i przez wiek VII kontrastuje wyraźnie z zapaścią, jaka dotknęła Afrykę w tym okresie (biorąc pod uwagę działalność Sofroniusza i Maksyma Wyznawcy na tym obszarze w czasie sporów monoteleckich, taki obraz uzależniony jest rzecz jasna od stanu zachowania bazy źródłowej i niejednorodny⁴²), która z cywilnej prefektury zmieniała się stopniowo w zmilitaryzowany egzarchat, o początkach którego informacje zachowały się wyłącznie w korespondencji biskupa Rzymu Grzegorza.

Bibliografia

Źródła

- CIL VIII: *Corpus inscriptionum Latinarum*, t. 8: *Inscriptiones Africae Latinae* 1-2, red. Th. Mommsen, Berlin 1881.
- Ewagriusz Scholastyk, *Historia Ecclesiastica*, red. J. Bidez, L. Parmentier, London 1898.
- Ildefons z Toledo, *Liber de viris illustribus*, red. C. Codoñer Merino, Salamanca 1972.
- Jan z Biclar, *Chronicon*, red. C. Cardelle de Hartmann, CCL 173A, Turnhout 2001.
- Jan z Efezu, *Historia ecclesiastica*, red. E.W. Brooks, CSCO III.3, Paris–Louvain 1935-1936.
- Just. Nov. IV = *Jus graeco-romanum*. III. *Novellae constitutiones imperatorum post Justinianum*, red. C.E. Zachariae a Lingenthal, Lipsiae 1857.
- Korippus, *Corippi Africani grammatici Libri qui supersunt*, red. J. Partscht, MGH AA 3, Beorlini 1879.
- Michał Syryjczyk, *Chronica – Chronique de Michel le Syrien*, red. J.B. Chabot, Paris 1899-1905.
- Novellae Iustiniani*, *Corpus Iuris Civilis*, t. III, recognovit R. Schoell, Berlin 1954.
- Prokopiusz, *De bellis I-VIII*, red. J. Haury, München–Leipzig 2001.
- Teofanes, *Chronographia*, red. C. de Boor, Lipsiae 1883.
- Teofilakt Simokatta, *Historiae*, red. C. de Boor, Stuttgart 1972.
- Fortunat, *Ad Iustinum et Sophiam Augustos*, red. F. Leo, MGH AA, IV. 1, Beorlini 1881.
- Vitas sanctorum patrum Emeretensium*, red. A. Maya Sánchez, CCSL 116, Turnhout 1992.

Opracowania

- Adamiak S., *Rywalizacja między stolicami biskupimi w Afryce Północnej w VI wieku*, „U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze”, 9/2010, s. 13-31.
- Allen P., *Evagrius Scholasticus the Church Historian*, Louvain 1981.
- Cameron A., *The Early Religious Policies of Justin II*, „Studies in Church History”, 13/1976, s. 51-67.
- Cameron A., *Byzantine Africa: The Literary Evidence*, w: *University of Michigan Excavations at Carthage*, t. 7, Ann Arbor 1982, s. 29-62.
- Camps G., *Rex gentium Maurorum et Romanorum. Recherches sur les royaumes de Maurétanie des VIe et VII siècles*, „Antiquités africaines”, 20/1984, s. 183-218.
- Collins R., *Visigothic Spain 409-711*, Oxford 2004.

⁴⁰ O związkach ekonomicznych i kulturowych Afryki z Hiszpanią zob. R. Collins, op. cit., s. 152.

⁴¹ D. Pringle, *The Defence...*, s. 41; Y. Modéran, *L'Afrique reconquise...*, s. 680-688.

⁴² A. Cameron, *Byzantine Africa...*, s. 53-60.

- Conant J., *Staying Roman: Conquest and Identity in Africa and the Mediterranean, 439-700*, Cambridge 2015.
- Dawczyk M., *Longobardzko-bizantyńskie relacje polityczne od początków VI wieku do upadku egzarchatu Rawenny*, Łódź 2024.
- Diehl Ch., *L'Afrique byzantine: histoire de la domination byzantine en Afrique (533-709)*, Paris 1896.
- Durliat J., *Les dédicaces d'ouvrage de défense dans l'Afrique byzantine*, Rome 1981.
- Feissel D., *Un acte de la préfecture d'Afrique sur l'église de Byzacène au début du règne de Justin II*, „Antiquité Tardive”, 11/2003, s. 97-112.
- Frend W.H.C., *The Rise of the Monophysite Movement*, Cambridge 1972.
- Gray P.T.R., *The Defense of Chalcedon in the East*, Leiden 1979.
- Grillmeier A., Hainthler T., *Christ in Christian Tradition*, t. 2: *From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604)*, cz. 2: *The Church of Constantinople in the sixth century*, London 1995.
- Kaiser W., *Authetizität und Geltung spätantiker Kaisergesetze: Studien zu den „Sacra privilegia concilii Vizaceni”*, München 2007.
- Kołoczek B., *Flawiusz Kreskoniusz Koryppus: Joannida. Pochwała Justyna*, Kraków 2016.
- Kosiński R., *Wiktor z Tonnony i jego dzieło*, Kraków 2023.
- Meyendorff J., *Imperial Unity and Christian Division. The Church 450-680 A.D.*, New York 1989.
- Modéran Y., *Les Maures et l'Afrique romaine, IV-VII siècle*, Paris 2003.
- Modéran Y., *L'Afrique Reconquise et les Trois Chapitres*, w: *The Crisis of the Oikoumene. The Three Chapters and the Failed Quest for Unity In the Six-Century Mediterranean*, red. C. Chazelle, C. Cubitt, Turnhout 2007, s. 39-82.
- Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa, red. M. Starowieyski, J.M. Szymusiak, Poznań 2022.
- Pringle D., *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest: An Account of the Military History and Archaeology of the African Provinces in the Sixth and Seventh Century*, Oxford 1981.
- Pringle D., *Two Fortified Sites in Byzantine Africa: Ain Djelloula and Henhir Sguidan*, „Antiquité Tardive”, 10/2010, s. 260-290.
- PLRE III: *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 3: 527-641, red. J.R. Martindale, Cambridge 1992.
- Ravegnani G., *I Bizantini in Italia*, Bologna 2018.
- Trousset P., *L'époque Byzantine. Les limites sud de la réoccupation byzantine*, „Antiquité Tardive”, 10/2002, s. 143-150.
- Urbaniec A., *Administracja cywilna i wojskowa bizantyńskiej prefektury praetorio Afryki w latach 533-698*, Kraków 2023.
- Vallejo Girvés M., *Hispania y Bizancio: Una relación desconocida*, Madrid 2012.
- Wolf K.B., *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, Liverpool 2009.